

Ray Monk: Úděl génia

Hynek, Praha 1996, 636 s.

Po roku 1989 sa na našom knižnom trhu objavili viaceré kvalitne preložené tituly z oblasti filozofie západnej proveniencie. Patria k nim aj niektoré diela Ludwiga Wittgensteina a práce, ktoré sa zaoberajú životom a tvorbou tohto významného rakúskeho filozofa. Pred rokom 1989 boli slovenským a českým čitateľom prístupné len väčšia časť *Logicko-filozofického traktátu*, ktorý tvoril súčasť antológie *Pozitivismus a filozofia prírodných vied. Prednáška o etike*, uverejnená v časopise *Orientace* koncom šesťdesiatych rokov, a *Filozofické skúmania*, ktoré vyšli v edícii *Filozofické odkazy*. Z monografií bola Wittgensteinovej filozofii venovaná len práca S. Hubíka *Jazyk a metafyzika*. Po uvoľnení atmosféry v roku 1989 sa ponuka Wittgensteinovej literatúry podstatne rozšírila. V Čechách vyšli *Traktát, Skúmania* a *Rozličné poznámky*. Významné je tiež vydanie *Modrej a hnedej knihy* vo vydavateľstve Kalligram koncom roku 2001. Časopisecky, v *Organone F* alebo vo *Filozofickom časopise*, boli uverejnené *Poznámky o logickej forme*, úryvky z *Veľkého strojopisu* a vojnových denníkov. Novinkou boli knihy zaoberajúce sa Wittgensteinovým životom: *Ludwig Wittgenstein v spomienkach* od Normana Malcolma, *Wittgenstein* od A. Hubnera a K. Wuchterla a napokon *Úděl génia* od Raya Monka. Práve túto knihu by som rád priblížil v nasledujúcich riadkoch.

Ray Monk je anglický autor, ktorý študoval filozofiu na univerzitách v Yorku a Oxforde. Promoval z Wittgensteinovej filozofie matematiky. Svoju prácu na *Údele génia* dokončil koncom osemdesiatych rokov. Podarilo sa mu stretnúť s viacerými žijúcimi Wittgensteinovými priateľmi, žiakmi a príbuznými, a získať tak autentické svedectvo o jeho osobnosti. Tí mu navyše umožnili nahliadnuť do zatiaľ nezverejnených spisov a korešpondencie. To Monkovi spolu s jeho filozofickou erudíciou umožnilo vytvoriť ucelené dielo, ktoré neukazuje len Wittgensteinov život, ale poskytuje aj pomerne zrozumiteľný a obsírný prehľad jeho názorov v ich vývoji. Ako hovorí autor v úvode, išlo mu o to, aby ukázal, „ako toto dielo vytrysklo práve z tohto človeka“, t. j. ako súvisí Wittgensteinova filozofia s jeho životom.

Je zvykom, že v práci, ktorá monograficky spracúva dielo nejakého tvorivého človeka, sa uvádzajú aj životopisné údaje, dejinné súvislosti a myšlienkové, náboženské alebo umelecké smery, s ktorými sa vyrovnával. To nám umožňuje pochopiť vplyv týchto okolností s osobným a nadosobným rozmerom na formovanie jeho diela a pochopiť ho v ich svetle. Neznamená to však, že by sme mohli genialitu (genialitou rozumiem výnimočný stupeň tvorivosti), príp. charakter diela vysvetliť kvázi kauzálne ako dôsledok zvláštnej súhry okolností. Podobné okolnosti totiž pôsobia vždy na viacero ľudí, ale len málokto dosiahnu výnimočný stupeň tvorivosti. Aj keby sme pripustili, že genialita je záležitosť vôle, a nie intelektu, stále by sme nevedeli vysvetliť, čo spôsobilo rozhodnutie stať sa géniom, ako to bolo u Wittgensteina. Vždy tu zostáva niečo, čo sa vymyká nášmu uchopeniu. Na druhej strane, podmienenosť tvorby je nepochybná. Otázne je len to, do akej miery by sme ju mali pripustiť. Pokiaľ

ide o Monka, ten vo Wittgensteinovom prípade uznáva, že ho hlboko ovplyvnili nielen jeho osobné skúsenosti, ale aj intelektuálna atmosféra doby, a najmä atmosféra kultúrnej Viedne z konca 19. a začiatku 20. storočia, ktorá vtedy patrila k najvýznamnejším svetovým centráam kultúry.

Viacrát som sa stretol s názorom, že *Údel génia* je skôr beletria než vedecká práca. Tento názor má svoje opodstatnenie, nemali by sme ho však považovať za výčitku alebo kritiku. Opodstatnenosť tohto názoru spočíva v tom, že *Údel génia* naozaj pripomína román o živote filozofa; na druhej strane treba povedať, že Monkov beletrizujúci prístup je adekvátny: vedecký prístup by nám totiž neumožnil pochopiť to, v čom bol Wittgenstein ako človek výnimočný. Wittgenstein totiž patril do kategórie tzv. metafyzických ľudí – vo svojom konaní sa neriadil citmi, ale tým, čo pokladal za správne. Vedome usiloval o genialitu, dokonalosť a impulzivnosť, pretože bol presvedčený o tom, že to tak má byť. Väčšina jeho osudových rozhodnutí bola snahou o realizáciu nejakej vznešenej idey (napr. učiteľské pôsobenie na rakúskom vidieku, snaha usadiť sa v tridsiatych rokoch v Sovietskom zväze, vzdanie sa dedičstva...). Snažil sa o to, aby každý jeho čin, každé gesto malo hlbší zmysel. Jeho ideálom bolo nerobiť nič len tak. Chcel ovládnuť sám seba pomocou svojho rozumu a zatlačiť city a inštinkty do úzadia. V tomto zmysle neustále viedol boj sám so sebou, so svojou nedokonalosťou, ktorá spočívala z jeho pohľadu v tom, že nedokázal žiť v zhode s vysokými kritériami, ktoré si stanovil. Wittgensteinov život má nádych tragickosti, pretože jeho cieľom nebolo šťastie, ale veľkosť. Tým sa odlišoval od väčšiny normálnych ľudí a túto odlišnosť možno uchopiť skôr beletristickým, umeleckým prístupom, ukazujúcim život vcelku ako osud (a to práve Monk robí), než opisom sledu faktov. Wittgensteinov život bol snahou o uskutočnenie filozofie. Preto by sme mohli Wittgensteina prirovnať k literárnej postave trebárs z niektorého klasického ruského románu. Monk spomína Ludwiga von Fickera, vydavateľa časopisu Brenner, ktorý sprostredkoval Wittgensteinov finančný dar rakúskym umelcom. Ten vo svojich pamätiach uvádza, že Wittgenstein mu pri ich prvom stretnutí vo Viedni pripomínal také postavy, ako boli Aljoša Karamazov z *Bratov Karamazovcov* alebo knieža Myškin z *Idiota*, a „bol na prvý pohľad obrazom dojímavvej osamelosti“.

Údel génia je rozdelený na 4 časti, ktoré chronologicky zachytávajú celý Wittgensteinov život (1. časť roky 1889 – 1919, 2. časť roky 1919 – 1928, 3. časť roky 1929 – 1941, 4. časť roky 1941 – 1951). Za vlastným textom knihy je dodatok, ktorý je reakciou na Bartleého knihu *Wittgenstein, život*. Rozdelenie na časti a kapitoly korešponduje so zlomovými momentmi vo Wittgensteinovom živote. Len na ilustráciu: prvá časť zachytáva obdobie medzi Wittgensteinovým narodením a jeho prepustením zo zajatia v Monte Cassino po prvej svetovej vojne. Monk opisuje pôvod a rozmach Wittgensteinovej rodiny, počínajúc jeho židovským pradedom Mosesom Maierom. Mosesov syn Herman (Ludwigov starý otec), ktorý už bol nositeľom mena Wittgenstein, konvertoval na katolicizmus a nebyť Norimberských zákonov, neboli by si už Ludwig ani jeho súrodenci svoj židovský pôvod uvedomovali. Ludwigov otec Karl sa vypracoval na jedného z najvýznamnejších priemyselníkov v Rakúsko-Uhorsku, čo mu umožnilo stať sa mecenášom umenia. Jeho palác vo Viedni bol miestom stretnutí mnohých významných umelcov, najmä hudobníkov (Mendelssohn, Brahms, Labor).

Tu získal Wittgenstein rozhodujúce podnety na neskorší záujem o hudbu a umenie. V období detstva a dospelovania na Ludwiga silne pôsobila najmä jeho staršia intelektuálne založená sestra Margaret, ktorá mu sprostredkovala čítanie Schopenhauera, Karla Krausa a Ota Weiningera. V oblasti prírodných vied ho ovplyvnili Hertz a Boltzmann, u ktorého chcel študovať fyziku. Boltzmann však v roku 1906 spáchal samovraždu. Zvlášť silný vplyv na formovanie Wittgensteinovej osobnosti mal podľa Monka svojrázny filozof Otto Weininger, ktorého tiež ho sprevádzal po celý život. Mottom *Údelu génia* je práve Weiningerova myšlienka: „Logika a etika sú v zásade jednou a tou istou vecou – povinnosťou voči sebe samému.“ Pod logikou sa tu myslí logika v širšom zmysle slova, teda vlastne rozumnosť, zdôvodniteľnosť, jednoznačnosť, jasnosť a metodickosť. Logickosť v tomto zmysle je podľa Weiningera opakom nevedomosti, pudovosti a sexuality a je povinnosťou každého muža. Najvyšším typom muža je potom génius. „Génius sa vyznačuje najlepšou pamäťou, najjasnejším úsudkom, a teda aj najjemnejším zmyslom pre to, čo je pravdivé a nepravdivé, správne a nesprávne.“ A iba génius, teda vysoko tvorivý muž, oslobodený od pudovosti, ktorý vedie číry intelektuálny život v zhode so vznešenými ideálmi, má v prísnom zmysle slova právo žiť. Weininger teda upiera človeku právo na život. Človek si musí toto právo zaslúžiť, musí ospravedlniť svoje jestvovanie tým, že vytvorí niečo veľké. Weiningerove myšlienky boli vo Viedni na začiatku 20. storočia veľmi populárne a na úrodnú pôdu dopadli aj v prípade mladého a sebaspochybnujúceho Ludwiga Wittgensteina, ktorý podľa vlastných slov uvažoval o samovražde až dovtedy, kým ho Bertrand Russell začiatkom roku 1912 nepresvedčil o tom, že nie je úplný idiot a má predpoklady na to, aby sa s úspechom venoval filozofii. Weiningerovo dielo *Pohlavie a charakter* neovplyvnilo len intelektuálny, ale aj citový život Ludwiga Wittgensteina. Podľa Monka bol Wittgenstein homosexuál. Monk berie jeho homosexualitu ako fakt, nezaobrá sa však jej formou. Vo Wittgensteinovom prípade nie je jasné, či jeho homosexualita bola dôsledkom inej sexuálnej orientácie alebo filozofických názorov na lásku, ovplyvnených spomínaným Weiningerovým dielom. O ženách sa v ňom hovorí ako o morálne a intelektuálne menejcenných bytostiach. V tejto súvislosti môžeme vidieť Wittgensteinovu „homosexualitu“ ako konzekventný postoj filozofa. Jednoduchého povedané, ženy považoval za obmedzené a prízemné bytosti. U Wittgensteina filozofia a život splyvali do jedného (krátko pred smrťou povedal: „Filozofia bola mojím životom.“). Jeho vzťahy s priateľmi mali výrazný intelektuálny rozmer. Veľmi dobre to ilustruje jedna príhoda, ktorú uvádza Monk: išlo o vzťah k Marguerite Respingerovej, jedinej žene, do ktorej sa Wittgenstein zamiloval, a dokonca uvažoval, že sa s ňou ožení. Príhoda sa odohrala počas ich spoločného pobytu v Nórsku. Keď po príchode do Nórska Marguerita „vybaľovala veci z tašky, našla medzi nimi aj Bibliu, ktorú jej tam tajne vložil. Medzi stránky Listu Korint'anom, I, 13, kde Pavol píše o podstate a cnosti lásky, vsunul Wittgenstein svoj list. Bol to veľmi zreteľný pokyn, ktorý však Marguerita zámerne prehliadla. Namiesto toho, aby rozjímal, modlila sa a čítala Bibliu – tak trávil väčšinu času on sám – pokúšala sa podobne ako Pinsent v roku 1913 čo najlepšie využiť možnosti na rozptýlenie, ktoré poskytoval maličký Skjolden.“ Wittgenstein vyžadoval od svojich priateľov vysokú intelektuálnu, duchovnú a mravnú úroveň.

Medzi čitateľsky atraktívne pasáže *Údelu génia* patria tie, ktoré sa zaoberajú Wittgensteinovým vzťahom k náboženstvu, morálke, umeniu a kultúre v najširšom zmysle slova. Je to jednak preto, že táto časť jeho myslenia je menej známa než jeho filozofia jazyka, a tiež preto, že v širšej vzdelanej verejnosti je Wittgenstein známy skôr ako strohý logik a analytik než ako náboženský mysliteľ. Wittgensteinova filozofia jazyka má však konzekvencie aj v etike, estetike, psychológii a náboženstve. Wittgenstein prešiel zložitým náboženským vývojom a nemožno ho jednoznačne začleniť do nejakého náboženstva alebo cirkvi. Monk zachytáva tento vývoj, počínajúc jeho ateistickým odvrátením sa od katolíckej viery na strednej škole v Linzi cez čítanie Jamesovej knihy *Druhy náboženskej skúsenosti*, ktorá svojím zdôraznením existenciálneho významu náboženstva zmiernila jeho kritický postoj, až po objavenie Tolstojovho výkladu evanjelií v jednom halíčskom antikvariáte počas prvej svetovej vojny. Tento výklad z neho urobil takmer mystika. Neskôr však vo svojom náboženskom zápale poľavil a náboženstvo bolo pre neho skôr predmetom filozofických reflexií.

Nemenej zaujímavé sú tie časti *Údelu génia*, v ktorých sa hovorí o vzniku dvoch najdôležitejších Wittgensteinových prác: o *Logicko-filozofickom traktáte* a o *Filozofických skúmaniach*, ktoré nám umožňujú nahliadnuť do tvorivej dielne filozofa. *Traktát* je výsledkom Wittgensteinovej práce v rokoch 1911 – 1918. Nie je však prvým Wittgensteinovým dielom. V októbri 1913 vznikli *Poznámky o logike*, ktoré diktoval Russellovi, a na jar 1914 *Poznámky diktované G. E. Moorovi v Nórsku*. V *Poznámkach o logike* sa hovorí o tom, že teória typov by mala byť nahradená korektnou symbolikou. V druhej práci sa hovorí o tom istom probléme v súvislosti s rozdielom medzi ukazovaním a hovorením. Myšlienky obsiahnuté v týchto prácach tvoria rámec neskoršieho *Traktátu*, najmä pokiaľ ide o filozofiu jazyka a logiky. V tomto období však Wittgenstein ešte nič nepublikoval, lebo mal pocit, že to, čo vytvoril, nie je ešte dokonalé. Najväčšia časť myšlienok *Traktátu* vznikla v dvoch etapách. Prvou je Wittgenstein pobyt v Nórsku od októbra 1913 do začiatku leta 1914, kam sa utiahol, aby sa mohol nerušene venovať filozofii. Žil osamelo v zrube, ktorý si sám postavil v dedine Skjolden severne od Bergenu, a väčšiu časť dňa sa venoval filozofickým problémom logiky. Neskôr sa vyjadril, že toto obdobie bolo jedným z najplodnejších v jeho živote. Druhou etapou sú roky 1914 – 1918, keď sa Wittgenstein ako dobrovoľník zúčastnil bojov na východnom fronte. V tomto období vytvoril obrazovú teóriu významu a všetky poznámky o etike, estetike, subjekte a bohu. Myšlienky týkajúce sa etických otázok sa začali objavovať v jeho denníkoch častejšie od roku 1916, keď sa zúčastnil ako prostý vojak bojov na najjužnejšom cípe východného frontu a často sa ocital v ohrození života. Denníky z tohto obdobia (do nich si Wittgenstein zapisoval svoje filozofické myšlienky), ktoré obsahujú okrem filozofických myšlienok aj zápiscky osobného charakteru, boli po Wittgensteinovej smrti uverejnené ako *Tagebucher 1914 – 1916*. Pravdepodobne koncom roku 1917 vznikla prvá verzia *Traktátu*, ktorá je dnes známa ako *Prototractatus*. Samotný *Traktát* bol definitívne dokončený počas dovolenky v Halleine v lete 1918. S vydaním *Traktátu* mal Wittgenstein nečakané problémy (jedna z kapitol Monkovej knihy má názov *Pravda, ktorú nechce nikto vyľaciiť*). Keďže Wittgenstein bol ako autor ešte neznámy a téma bola nezvyčajná, odmietli vydať *Traktát* viacerí vydavatelia, na ktorých sa obrátil. Napokon *Traktát*

spolu s Russellovým predhovorom, ktorý si stanovil vydavateľ ako podmienku, vyšiel v Ostwaldových *Análoch prírodnej filozofie* v roku 1921, a v roku 1922 v bilingválnom anglicko-nemeckom vydaní vo vydavateľstve Routledge and Kegan Paul v Anglicku. Zaujímavá je aj genéza *Filozofických skúmaní*. Na jeseň 1936 odcestoval Wittgenstein znova do Nórska, kam si so sebou vzal aj jeden exemplár *Hnedej knihy*. Pri pokuse o jej prepracovanie vznikli §1 – 118 neskorších *Skúmaní*. Tieto paragrafy sú jedinou časťou jeho neskorého diela, s ktorou bol úplne spokojný a nikdy sa ju nesnažil prepracovať. V zime 1936 – 1937 vytvoril ďalších 70 paragrafov, ktoré potom diktoval priateľovi F. Skinnerovi v lete 1937 v Cambridgi. Najrannejšou verziou *Skúmaní* je strojopis z leta 1938. Prácu na *Skúmaniach* však prerušila 2. svetová vojna, počas ktorej pracoval Wittgenstein v Guys Hospital v Londýne a neskôr v lekárskom laboratóriu v Newcastli. Keď ukončil prácu v Newcastli, odišiel v januári 1944 k svojmu žiakovi Rushovi Rheesovi do Swansea, kde sa venoval triedeniu svojich myšlienok z posledných rokov. Vo Swansea ho zamestnávali problémy ako riadenie sa pravidlom, možnosť privátneho jazyka; v tomto období sa jeho záujem presunul definitívne od filozofie matematiky k filozofii psychológie. V lete 1944 rozšíril Wittgenstein verziu *Skúmaní* z roku 1938 na dvojnásobok pôvodného rozsahu a pripojil k nej časť o riadení sa pravidlom (§189 – 242) a argument proti privátnemu jazyku (§243 – 421). „Konečná verzia prvého dielu *Filozofických skúmaní* vznikla v jesennom a jarnom trimestri 1945/46 (na niektorých starších britských univerzitách má školský rok tri trimestre: jarný, letný, zimný – J. B.). Zo strojopisov, ktoré nadiktoval v priebehu leta, vybral približne 400 poznámok, ktoré potom začlenil do textu napísaného v roku 1944 vo Swansea; tak vzniklo – v novom usporiadaní a číslovaní – dnešných 693 očíslovaných paragrafov. Kniha teda vznikala, zhruba povedané, v troch fázach: paragrafy 1 – 188 predstavujú prvý diel verzie z roku 1938; paragrafy 189 – 421 k nim pribudli v roku 1944; a paragrafy 421 – 693 boli pripojené v rokoch 1945 – 1946 a pochádzajú z rukopisov vzniknutých v rokoch 1931 – 1945.“ (s. 483 – 484) Potom, čo sa Wittgenstein v roku 1947 vzdal profesúry filozofie v Cambridgi, žil v rokoch 1947 – 1949 najprv na západnom pobreží Írska a potom v Dubline. V Dubline na jar 1949 dokončil aj druhú časť *Skúmaní*. *Filozofické skúmania* však boli vydané až po Wittgensteinovej smrti (29. 4. 1951) v roku 1952 správcami jeho pozostalosti, keďže Wittgenstein sám bol so svojou prácou veľmi nespokojný.

V úvode som spomenul, že v posledných rokoch sa u nás objavili aj ďalšie dve biograficky ladené knihy o Wittgensteinovi. Myslím, že pre čitateľa by bolo užitočné prečítať všetky tri knihy, aby ich mohol konfrontovať a aby tak obohatil svoje videnie aj o iné uhly pohľadu. Podľa mňa zo spomínanej trojice autorov je najlepší Monk. Pokiaľ ide o rozdiel medzi Monkom a Malcolmom, Monk nepoznal Wittgensteina osobne a svoje poznatky čerpal od jeho známych a z písomných prameňov. To vysvetľuje rozdiel v atmosfére Monkovej a Malcolmovej knihy: kým pri čítaní *Ludwiga Wittgensteina v spomienkach* máme pocit, akoby sme sa nachádzali priamo vo Wittgensteinovej blízkosti, pri čítaní *Údelu génia* sa nám zdá, akoby sme naňho hľadeli z istého odstupu, sub specie aeternitatis, teda pod zorným uhlom večnosti. Monk navyše opisuje Wittgensteinov život a filozofiu chronologicky, od narodenia po smrť, kým Malcolmova práca je štruktúrovaná skôr problémovo a nerobí si nárok na

úplnosť. *Údel génia* nie je ľahké čítanie. Čitateľ si možno všimne niektoré veci až pri druhom alebo treťom čítaní. Kniha je užitočná najmä pre študentov filozofie, pretože obsahuje stručný a zrozumiteľný výklad Wittgensteinovej filozofie v jej vývoji. Možný problém spočíva v tom, že čitateľ síce bude chápať, čo sa hovorí, ale nebude chápať, prečo sa to hovorí, ako to formuloval sám Wittgenstein. Menším nedostatkom je, že chýba menný register, ktorý by určite prispel k ľahšej orientácii. Okrem toho v biografickej literatúre je bežná fotografická alebo obrazová príloha. Bez nej pôsobí kniha stroho, hoci možno práve to bolo autorovým zámerom, keďže Wittgenstein mal rád strohú krásu. Napríklad čítanie o Wittgensteinovej stavbe domu pre sestru Margaret v roku 1927 by určite spestrila fotografia tohto domu. Jedinými fotografiami v knihe sú Wittgensteinova fotografia z roku 1949 na zadnej strane prebalu a štylizovaná fotografia autora na vnútornej strane prebalu. Ku kvalite knihy prispievajú časté citácie z filozofických prác, denníkov a korešpondencie. To umožňuje čitateľovi preniknúť do Wittgensteinovho vnútorného sveta. Monk dáva jeho filozofiu do úzkeho súvisu s jeho životom. Život a filozofia sa tu ukazujú v organickej jednote (prejavuje sa to aj v tom, že Monk nehovorí o Wittgensteinovej živote a filozofii v oddelených kapitolách). Monk ukazuje, že tak, ako sa menil Wittgenstein – človek, menil sa paralelne s tým aj Wittgenstein – filozof. Nemenila sa však jeho snaha o možno až krutú úprimnosť a poctivosť, ktorú vyžadoval aj od svojich žiakov. Chrbtovou kosťou Wittgensteinovej filozofie bola podľa Monka koncepcia, ktorú načrtnol v *Poznámkach o logike* z roku 1913. Uvádza sa tam: „Vo filozofii neexistujú dedukcie; je rýdzo deskriptívna. Filozofia nepodáva obrazy skutočnosti, vedecké skúmania nemôže ani potvrdiť, ani vyvrátiť. Filozofia pozostáva z logiky a metafyziky, pričom základom je logika. Epistemológia je filozofiou psychológie. Prvým predpokladom filozofovania je nedôvera voči gramatike.“ „Od tejto koncepcie – aspoň v podstatných aspektoch – už nikdy neustúpil,“ píše Monk.

Wittgensteinov obraz, ako nám ho predkladá Monk, je obrazom zaujímavého človeka a jeho rovnako zaujímavého (seba)hľadania. Monk o ňom píše ako o kultúrnom, aj keď trochu zvláštnom človeku s hlbokým záujmom o umenie. Napriek tomu autor nie je nekritický, neidealizuje a otvorene hovorí aj o Wittgensteinových chybách a o intímnom živote. Sympatické je aj to, že sa ho nesnaží vtesnať do nejakého -izmu. Monk je dostatočne objektívny, takže na základe *Údelu génia* nevieme, či autor je liberál alebo konzervatívce, pragmatista alebo platonik... Navyše prejavil pri písaní *Údelu génia* aj autorský takt: nezasahuje do „deja“ zbytočnými komentármi, špekuláciami a dohadmi, ale drží sa akoby v úzadí a necháva opisované udalosti hovoriť samé za seba. Podobne Wittgensteina charakterizuje opisom jeho konania. Možno sa tu prejavuje aj autorova znalosť známeho rozdielu medzi ukazovaním a hovoréním. Monk zbytočne nehovorí, ale necháva veci, aby sa samy ukázali. Ak aj nájdeme v knihe pátos, nemá podľa mňa pôvod v Monkovom spôsobe písania, ale v niektorých Wittgensteinových gestách. Na záver by som chcel zdôrazniť, že *Údel génia* ukazuje Wittgensteinov život ako ucelené dielo (*Opus vitae*), a nie len ako sled udalostí. Tým sa Monkova kniha zaradila medzi biografickú klasiku.

Jozef Bugár